

ЛЕКЦІЯ 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

План

1. Поняття політичного режиму та його складові.
2. Тоталітарний політичний режим.
3. Авторитарний політичний режим.
4. Сутність та ознаки демократичного режиму.
5. Гібридні політичні режими: демократура, диктократія, неконсолідована демократія, делегативна демократія.

1. Поняття політичного режиму та його складові.

Політичний режим — система засобів і методів здійснення політичної влади; модель, форма взаємодії державно-владних структур і населення.

Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками:

- 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади;
- 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень;
- 3) відносинами між політичною владою та громадянами.

Поняття «політичний режим» охоплює порядок формування представницьких установ, становище та умови діяльності політичних партій, правовий статус особистості права та обов'язки громадян, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення. Політичний режим формується спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Існує багато класифікацій політичних режимів. Будь-яка класифікація є умовною, позаяк «чистих» і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікувати політичні режими почали на початку ХХ ст., але до 60-х років ХХ ст. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв їх на демократичні та недемократичні. На початку 60-х років американський політолог З. Бжезинський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади і про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізняв тоталітарний режим на підставі політологічного аналізу політичних систем колишніх соціалістичних країн, довівши, що в більшості з них функціонували авторитарні політичні режими. Характеристики та особливості політичних режимів політологія вивчала впродовж кількох десятиліть. Нині

вона зосереджується переважно на філософсько-політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого. Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на тоталітарні, авторитарні й демократичні.

2. Тоталітарний політичний режим.

Тоталітаризм. Цей термін запровадив Б. Муссоліні для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині. Теорія тоталітаризму склалася в 30—40-х роках ХХ ст. Із появою фашизму та його різновидів.

Насильство за тоталітарного режиму є одним із головних засобів політичного управління. Він деформує ментальність, політичну культуру, соціально-економічну стратифікацію населення, особисту й соціальну психологію, політичні відносини та внутрісімейні стосунки.

***Тоталітаризм** (лат. *totalis* — увесь, повний) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.*

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабе-фа, А. Сен-Сімона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Передумовами виникнення та розвитку тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація). Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насадження уніфікованих побутових та загальнолюдських стандартів, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення до їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрі-психологічного ентузіазму, а також екстенсивно — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. З тоталітаризмом пов'язаний *султаністичний політичний режим*, який характеризують наявність верховного правителя за відсутності розмежування державної та приватної сфер; погляд представників

влади на суспільство як на неподільну власність правителя, члени родини якого здебільшого обіймають провідні посади в державному та економічному управлінні; особлива ідеологія (найчастіше названа за ім'ям правителя); неформальний характер усіх державних відносин; клановість; відсутність реальної судової влади. У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Як типу політичного режиму тоталітаризму властиві такі риси:

- наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;
- загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення задля «світлого» майбутнього;
- ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;
- жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;
- концентрація влади в руках одного лідера чи партії;
- підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи: період воєнного комунізму 1917—1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921—1929 рр. (авторитарний режим); 1929—1956 рр. (тоталітарний режим), 1956—1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним). Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався за «горбачовської перебудови», коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму (грец. *monos* — один) й закритості суспільства.

3. Авторитарний політичний режим.

За авторитаризму в суспільстві можуть існувати інститути, притаманні демократії, але основними ознаками, що відрізняють авторитаризм від демократії, є перевага в діяльності державних органів методу адміністрування (за авторитаризму рідко застосовується компроміс із найважливіших політичних проблем); концентрація влади в руках одного чи декількох державних органів; здійснення органами виконавчої влади нормотворчих функцій; звуження сфери гласності та виборності державних органів. Загальна риса всіх авторитарних держав — сильна виконавча влада.

Авторитаризм — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу. Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади

розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії. Характерно, що за авторитаризму існує і громадянське суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера. За цього політичного режиму в суспільстві можлива легальна опозиція, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова, головне — відкрито не виступати проти режиму. За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. А через поруйнованість репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні, а само суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів. Попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

4. Сутність та ознаки демократичного режиму.

Поняття «демократія» багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні «демократія» має тільки політичну спрямованість, а в широкому — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації. Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн.

Демократія — *правління народу, обране народом, для народу.*

Основними ознаками демократичного політичного режиму є наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування; визначає правовий статус особистості та принцип рівності перед законом, а також принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Для демократії характерними є вільна діяльність політичних і громадських організацій, обов'язкова виборність органів влади, розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства, економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише анти-людських ідеологій).

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за

демократичного політичного режиму — визначати альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті. Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. *elector* — виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом.

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці багато теорій та моделей демократичного розвитку. В. Парето створив модель «елітарної» демократії, стверджуючи, що перехід суспільства до індустріальної стадії розвитку потребує створення спеціального професійного управлінського апарату, без якого демократія неможлива. Актуальність цієї моделі було доведено історичним розвитком суспільства, а відкинуто лише в 40—50-х роках ХХ ст., коли в політичній діяльності запанував лібералізм. Згідно з плюралістичною теорією демократії (теорією заінтересованих груп) А. Бентлі, будь-які групи, що переслідують власні інтереси, впливають на владу, намагаючись досягти своїх цілей через політичну діяльність. Модель А. Бентлі відкинули через небезпечність паралічу влади та дестабілізації. Автор моделі демократичного елітаризму Р. Даль доводив, що еліти між собою співпрацюють та визначають правильний спосіб вирішення конкретних проблем. Ідеал демократії в принципі недосяжний, але необхідно знайти форму політичного життя, яка забезпечила б змагання політичних сил, можливість політичного консенсусу.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного організму, не сумніваючись, однак, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Окремі вчені (особливо в Росії) доводять небезпечність зведення демократії до найвищого ідеалу.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо. Модернізація — процес поступовий і багатогранний, її завданням є пошук нових парадигм з метою мобілізації суспільства. Особливо важливою є модернізація для перехідних суспільств, які характеризуються творчим конструктивним браком ідеалів; відсутністю консолідуючих суспільство особистостей та лідерів; політичною ситуацією, яка не працює на майбутнє. Сама демократія, як зазначає К. Гаджієв, не може сприйматися однозначно, особливо в перехідний період. Досить слухним є

попередження А. Ток-віля про те, що тиранія більшості може бути ще жорстокішою, ніж тиранія меншості, на що теж слід зважити під час побудови демократичної моделі суспільного розвитку.

Серед проблем утвердження демократи, пов'язаних з економікою і політикою, — відставання інфраструктури ринкової економіки від розвитку власності. Саме демократія мусить забезпечити легітимізацію ринку. Ринок і капіталізм не можуть бути самодостатніми умовами утвердження демократії. Прикладом цього є піночетівський режим у Чилі. Співвідношення понять «лібералізм» і «демократія» теж неоднозначне. Лібералізм віддає перевагу волі людини перед рівністю, а демократія — рівності перед волею.

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. Вона є не лише технічним аспектом певних реформ, а й шкалою цінностей, системою життя, основні постулати якого — рівність і права людини. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

Конституція держави, що стала на шлях демократії, повинна виконувати три основні завдання: 1) фіксувати певну форму правління; 2) закріплювати й виражати згоду народу; 3) регламентувати повноваження урядових структур. І найголовніше — слід спочатку усвідомити демократичні цінності, а вже потім втілювати їх у політичній діяльності.

Щоб стати демократом, людина, з огляду на психологію, має вирости й соціалізуватися в демократичному середовищі. У посттоталітарних країнах демократичні державні інститути (органи різних гілок і рівнів влади й управління, політичні партії тощо) недостатньо інтегровані в суспільний організм. Скажімо, в Японії капіталізація поєднана з корпоративністю, тому японську демократію інколи називають корпоративною. Саме збереження традиційних цінностей японської ментальності дало змогу Японії ефективно справитися із завданнями модернізації, стати однією із найрозвинутіших демократичних країн. Тобто модель модернізації мусить бути оригінальною для кожної країни. Для пострадянських країн особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Важливими є стабілізація законодавства, легітимний розподіл функцій влади та формування сильного центру (як політичного, так і духовного), утвердження Демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення тощо.

5. Гібридні політичні режими: демократура, диктократія, неконсолідована демократія, делегативна демократія.

Відсутність економічних, соціальних чи соціокультурних передумов, а також перехідний стан суспільства можуть породжувати формування гібридних політичних режимів. У цьому випадку зазвичай виникає розрив між перетвореннями в економічній сфері, що виражається в лібералізації цін, свободу підприємництва, гарантованості прав власника, і політичними змінами, основу яких складає демократизація, гарантованість виборчих прав, виборність органів верховної влади. Наслідком подібного розриву є встановлення гібридних режимів, що поєднують елементи автократії і демократії. В даний час розглядають кілька різновидів гібридних режимів.

Діктабланда - гібридний політичний режим, який формується зверху шляхом лібералізації економічної сфери при збереженні монополії на владу колишнього політичного класу, тобто без проведення загальних виборів, демократизації політичного життя, створення системи контролю суспільства за владою. Однак лібералізація може формувати громадянське суспільство, і в цьому випадку правлячому класу доводиться йти або на демократичні перетворення в політичній сфері, або встановлювати авторитарні режими. Діктабланда переважала в Гватемалі, Сальвадорі.

Демократура - гібридний політичний режим, при якому правлячий клас проводить демократизацію політичного життя без лібералізації економічної сфери. У цих умовах правляча партія гарантує собі перемогу на всіх виборах шляхом недопущення на них опозиційних сил і за допомогою контролю за виборчим процесом. Поряд з цим правлячий клас може призводити до перемоги на виборах так званих незалежних кандидатів з метою створення демократичного і легітимного фасаду авторитарного режиму. До цього різновиду режимів відносяться Кенія, Того, Заїр, Габон та ін.

До гібридним політичним режимам ставляться режим неконсолідованим демократії, що має розповсюдження в Південній Африці, Східній Європі, Азії. Ця форма характеризується присутністю елементів демократії: проводяться вибори, існують свобода слова, зборів та інші права громадян, проте не вдається встановити стабільне правління на основі загальноприйнятих правил. Існує постійна небезпека повернення до диктатури, оскільки відсутній консенсус інтересів серед політичних партій та зацікавлених груп.

Всякий раз вибори проводяться за новими правилами. Кожна партія прагне до гегемонії і придушення своїх супротивників. Виконавча влада концентрує у своїх руках більшу частину ресурсів і здійснюється персонально (зазвичай президентами). Активну участь у політиці приймають військові. Подібні режими існують в Бразилії, Аргентині, Перу, на Філіппінах, в країнах Східної Європи, Росії та колишніх республіках СРСР.